

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге бағытталған іс-әрекеттердің қазіргі шындығы, динамикасы, себептері мен шарттары

Аңдатпа. Қоғамның «ауырулы» жағдайының өзіндік формасы, сондықтан онымен күресудің ең сенімді және тиімді әдісі-оның алдын-алуы мен профилактикасы қылмыстылықты білдіреді.

Өзіне-өзі қол жұмсау жағдайы мен криминогендіктің арасында тұрақты өзара байланыс байқалады. Бұл құбылыстардың көрсеткіштерінің төмендеуі немесе артуы қоғамдағы шиеленістің дәрежесін бағалауға, мемлекеттік реформалардың функционалдығы мен тиімділігін бағалауға немесе кері тенденцияны анықтауға мүмкіндік береді: қылмыстың өсуіне және өз-өзіне қол жұмсаудың көбеюіне әкелетін дағдарыс пен тоқырау.

Ситуациялық себептер бойынша біз ұзақ (ұзаққа созылған) сипатта болмаған, бірақ қылмыскердің жәбірленушіге тигізетін зорлық-зомбылық, психоэмоционалды және физикалық әсердің ниеттерінен туындаған және өз-өзіне қол жұмсау кезінде өздігінен, ойланбастан жүзеге асырылған жағдайларды түсінеміз. Аталған детерминанттарға сот - тергеу тәжірибесінің мысалдарын ескере отырып, спирттік ішімдіктерді ішу (маскүнемдік, алкоголизм), өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізген қылмыскердің де, аталған қылмыстың құрбанының да аффективтік жағдайын жатқызуга болады.

Түйін сөздер: өзін-өзі өлтіру, өзін-өзі өлтіру себептері, өзін-өзі өлтіруге жәрдемдесу, өзін-өзі өлтіруді насихаттау, қылмыстың алдын алу, динамика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-93-102>

Кіріспе

Қоғамның «ауырулы» жағдайының өзіндік формасы, сондықтан онымен күресудің ең сенімді және тиімді әдісі-оның алдын-алуы мен профилактикасы қылмыстылықты білдіреді. Ғалым Д.А. Шестаков қылмыстылықтың келесі анықтамасын береді: «адамның, әлеуметтік институттың, белгілі бір елдің қоғамының, жаһандық қоғамның қоршаған адамдар үшін қауіпті көптеген әрекеттерді жасау қасиеті, қылмыстар мен олардың себептері арасында көрінеді, сандық түсіндіруге және қылмыстық-құқықтық тыйымдарды алдынала анықтауға мүмкіндік береді» [1].

Қылмыстық-құқықтық нормаларды қолданудың нәтижелілігі, яғни оларды

әртүрлі қылмыс түрлерімен күресте сапалы және уақтылы қолдану қылмыстарды ашуда және тергеуде нәтижелілікті қамтамасыз етуге де (біздің жағдайда өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізгенде), сондай-ақ оның алдын алуға да ықпал етеді. М.Д. Шаргородский өз жұмысында дұрыс атап өткен: «Құқықтық норманың тиімділігі оны қолдану тиісті әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеудің алдына қойылған мақсаттарға жетуге қаншалықты ықпал ететіндігімен анықталады. Мақсатқа келетін болсақ, оған осы нормалар қолданылатын әрекеттер жасалмайтындығымен қол жеткізіледі» [2]. Осылайша, мемлекет кепілдік берген құқықтарды қорғау және қамтамасыз ету шеңберінде жүргізілген зерттеу контекстінде

мұндай құқық өмір сүру құқығы, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдану теориясы мен практикасын жетілдіру жолымен қоғамдық қатынастарды тиімді реттеу болып табылады. Осылайша, мемлекет қызметінің өзекті және маңызды салаларының бірі анықталады, оның тиісті орындалуы қылмыстық қол сұғушылық деңгейін төмендетуге және тұтастай алғанда қоғамның саяси, экономикалық, мәдени және моральдық өмірін, сондай-ақ құқықтық қатынастардың әрбір жеке субъектісін тұрақтандыруға ықпал етеді.

Өзіне-өзі қол жұмсау жағдайы мен криминогендіктің арасында тұрақты өзара байланыс байқалады. Бұл құбылыстардың көрсеткіштерінің төмендеуі немесе артуы қоғамдағы шиеленістің дәрежесін бағалауға, мемлекеттік реформалардың функционалдығы мен тиімділігін бағалауға немесе кері тенденцияны анықтауға мүмкіндік береді: қылмыстың өсуіне және өз-өзіне қол жұмсаудың көбеюіне әкелетін дағдарыс пен тоқырау. Мұндай процестердің заңдылықтары туралы Я.И. Гилинский былай дейді: «Өз-өзіне қол жұмсау деңгейі әсіресе экономикалық дағдарыстар, депрессия және жұмыссыздықтың өсу жылдарында артады ... Өз-өзіне қол жұмсау әлеуметтік ауытқулардың барлық түрлері сияқты, халықтың әлеуметтік және экономикалық саралану дәрежесіне және оның өзгеру қарқынына қатты әсер етеді. Саралау дәрежесі неғұрлым жоғары болса, өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқының көрсеткіштері соғұрлым жоғары болады» [3].

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу сияқты қылмыстың себебін зерттеу бұл құбылыстың пайда болатын факторларын анықтауға көмектеседі, қылмыстың осы түрінің динамикасын болжауға, сондай-ақ өзін-өзі өлтіруге дейін жетуге бағытталған іс-әрекеттермен күресудің тиімді әдістерін ұсынуға мүмкіндік береді.

Дегенмен, ресми деректер әрдайым белгілі бір құбылыстың нақты жағдайын объективті түрде көрсетуге мүмкіндік бермейді.

ҚР ҚК 105-бабында көрсетілген іс-әрекетті жасағаны үшін айыптау қорытындылары шығарылған адамдардың

тек 58,1%-ы ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады [4].

Зерттеу әдістері

Ғылыми мақаланың әдіснамалық негізі олардың дамуы мен өзара байланысында объективті шындықтың құбылыстары мен процестерін зерттеуді қамтитын ғылыми танымның диалектикалық әдісі болды. Зерттеу барысында жеке ғылыми әдістер де қолданылды: нақты социологиялық, модельдеу, жүйелік талдау, салыстырмалы құқықтық, статистикалық.

Зерттеудің жаңалығы қылмыстық сипаттың сыртқы әсеріне (жеткізуге) байланысты жасалған суицид қылмыстық заңның құқықтық құрылымы ретінде нақты мазмұнымен, нақты объективті және субъективті белгілерімен қаралады, бұл ҚР ҚК 105-бабының нормасын қолдану шекарасын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, өзіне-өзі қол жұмсаудың детерминациялық механизмін ашуда, атап айтқанда, криминологиядағы виктимологиялық идеяларды дамытатын жәбірленушілердің мотивациясы.

Талқылау

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге бағытталған қылмыстық қол сұғушылықтар санының өсуі, сондай-ақ жасөспірімдер мен кәмелетке толмағандардың өз-өзіне қол жұмсау жағдайларының көбеюі 2017 жылғы заңнамалық бастамаға байланысты болды, бұл қылмыстық заңға онымен байланысты формулаларды толықтыруға да әсер етті. Сонымен, № 118634-7 заң жобасының паспортына түсіндірме жазбаның мәтінінде өз-өзіне қол жұмсаудан қайтыс болған балалардың саны туралы ақпарат берілген. Қазақстан Республикасы Тергеу комитетінің деректері бойынша 2014 жылдан бастап 2017 жылға дейінгі кезеңде 2 205 кәмелетке толмаған адам (оның ішінде жасөспірімдер) өз-өзіне қол жұмсады. Мұндай мәліметтер ҚР ҚК-не өзгерістер мен толықтырулар енгізу шеңберінде жүргізілетін, ұсынылып отырған заң шығару қызметін негіздеу мақсатында ұсынылғанын назарға ала отырып, біз балалар арасындағы өз-өзіне қол жұмсаудың өсіп келе жатқан саны криминогендік сипатқа ие деп айта

аламыз. Сонымен бірге, біз ескерілмеген криминалдық өзіне-өзі қол жұмсау ықтималдығы жоғары деп санаймыз. 2018 жылы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің жыл сайынғы кеңейтілген алқа отырысында Министр министрліктің басты міндеттерінің бірі кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық қол сұғушылықтың алдын алу болып табылатынын атап өтті. Бұл оларға қатысты психологиялық немесе физикалық зорлық-зомбылық өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқының пайда болуына, сондай-ақ қатыгездік пен агрессияның көрінісін тудыруы мүмкін. 2019 жылы ҚР Президенті бұған да назар аударады: «Мәліметке сүйенсек, өткен жылы жасөспірімдер жасаған қылмыстар саны 3,8 пайызға азайған, алайда, бұл ретте 2018 жылы кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстар саны 5 пайызға өскен». 2020 жылы ҚР Президенті бұл мәселеге қайта оралады [4].

ҚР ҚК 105-бабы бойынша тіркелген қылмыстардың саны жыл сайын өсіп отыруы ықтимал, бірақ біз зерделейтін құрам бойынша қылмыстық іс-әрекеттер санының өмірге қарсы тіркелген қылмыстардың жалпы санына арақатынасы соңғысының сандық төмендеу үрдісіне қарамастан елеусіз болып қалады (1-кесте). Бұдан басқа, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізгені үшін сотталғандар санының өсу серпінінде елеулі өзгерістер жоқ (2-кесте).

Жас балалар мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы, мұндай ақпаратты телекоммуникация құралдарында жария ету резонанстық сипатқа ие және оны, оның ішінде жас балалар мен кәмелетке толмағандарға қатысты жүзеге асырылатын қылмыстық қол сұғушылықтармен байланыстыратын мемлекеттік қайраткерлердің назарына алынатынын атап өткен жөн. Бұдан басқа, еңбекке қабілетті (әрекетке қабілетті) халықтың да өзін-өзі өлтіруіне дейін жеткізу арқылы өзіне-өзі қол жұмсау санының өсуін жоққа шығаруға болмайды. Осы себепті ресми статистикалық ақпараттың сенімділігіне күмән келтіруге негіз бар. М.С. Шклярук және Д.С. Скугаревский ресми ақпараттың объективтілігі мен толықтығын келесідей

бағалайды: «Қылмыстың жай-күйі туралы статистика бұрмаланған және ұзақ уақыт бойы мемлекеттің қылмыстық саясатын қалыптастыруға негіз болған жоқ, тек қылмыстылықпен күреске қатысатын бөлімдердің жұмысын бағалауға қызмет етеді» [5].

Біз Е.К. Волконскаяның өзін-өзі өлтіруге бағытталған қылмыстар санының ұлғаюымен немесе төмендеуімен мемлекеттегі өзіне-өзі қол жұмсаудың абсолютті көрсеткішінің динамикасының «сәйкессіздігі» бар деген пікірімен келісеміз, бұл сонымен бірге зерттелетін құрамның жоғары кідірісін бағалауға мүмкіндік береді [6].

Нәтижелер

«Қылмыстылық, кез-келген әлеуметтік құбылыс сияқты, мүлдем өлшенбейді, тек оның өлшеуге болатын ерекше қасиеттері бар». Ұсынылған ресми статистикалық мәліметтердің арақатынасы қылмыстың бұл түрі өте жоғары кідіріске ие деп болжауға негіз береді. Бұл әрекеттерді саралаудың күрделілігі ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмысты жасауға қатысы бар адамдарға оны жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан аулақ болуға мүмкіндік береді, біз бұл туралы диссертациялық жұмыстың екінші бөлімінде айттық. Бұл әрекеттерді саралаудың күрделілігі ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмысты жасауға қатысы бар адамдарға оны жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан аулақ болуға мүмкіндік береді. Біз бұл туралы да диссертацияның екінші бөлімінде айттық. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді жасырын әрекет қасиеті бар қылмыстық қолсұғушылық ретінде зерттеу кезінде ҚР Тергеу комитеті Тергеу басқармасының қызметкерлеріне, қылмыстық іздестіру бөлімшелерінің, учаскелік полиция уәкілдерінің, ҚР ІІМ бөлімшелерінің тергеу және анықтау қызметкерлерінің адам өлтірулерге қатысты бөлімдерінің жедел уәкілдеріне сауалнама жүргізу кезінде алынған сараптамалық баға келтіру қажет. Сонымен, «Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің беймәлімділігінің дәрежесі қандай?» деген сұраққа жауап берушілердің пікірлері былайша бөлінді:

«Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу жасырын қылмыс болып табылмайды» – 4,2%; «төмен дәреже» – 23,5%; «орташа дәреже» – 25,3%; «жоғары дәреже» – 26,8 %; жауап беру қиын болды – 20,2 %. Келтірілген жауаптар мен ресми статистикалық мәліметтерді назарға ала отырып, біз ҚР ҚК 105-бабы бойынша сараланған қылмыс дәлел базасын құру (жинау) мен одан әрі саралауда күрделі, сондықтан жоғары жасырын іс-әрекет болып табылады деп айта аламыз [4]. Келесі сұрақты өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің жоғары жасырындығы туралы жауап берген респондент ұсынды:

«Сіздің ойыңызша, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің жасырындығының жоғары деңгейіне не себеп болады?» және мынадай жауаптардың нұсқалары ұсынылды:

1. Бұл қылмыстар өз-өзіне қол жұмсау жәбірленушінің тәуелсіз ерікті әрекеті болғандықтан тергелмейді.

Сұралғандардың 77,2%-ы аталған нұсқамен келісті.

2. Болған оқиғаны куәгерлер (өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы айғақтар) болмаған не жәбірленушінің туыстарынан келіп түскен арыз болмаған жағдайда дәлелдеу базасын жинаудағы қиындық..

Сұралғандардың 86%-ы аталған нұсқамен келісті.

3. Жәбірленушінің өмір бойы тұрақсыз психикалық жағдайы жағдайында өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу көзделмейді.

Сұралғандардың 19,7%-ы аталған нұсқамен келісті.

4. Басқа (нұсқа талап етілмейді) [4].

Респонденттер берген баға біздің тұжырымдарымызды куәландырады.

«Қылмыстылық әлеуметтік өмірдің маңызды жағы емес, бірақ қылмыстылықтың басқа да маңызды қасиеті бар: ол қоршаған ортаның барлық әсерін көрсетеді және қорытындылайды. Сондықтан қылмыстылық жойылмайды, тіпті одан да көп қылмыстылық өсіп келеді – бұл қазіргі қоғамның негіздеріндегі сәтсіздіктің айқын дәлелі». Алайда, біздің жағдайда, бұл мәлімдеме абсолютті сипатқа ие бола алмайды, оның дәлдігі мен дәйектілігіне қарамастан, келіспеу қиын, өйткені біз бұрын анықтағанымыздай, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу-бұл жәбірленушіге зорлық-

зомбылық (психикалықтан да, физикалық жағынан да) әсер ету фактісін саралау және анықтау кезінде қиындық тудыратын жасырын (және мүмкін жасырылған) құбылыс.

ҚР ҚК 105-бабын іс жүзінде қолданудың көрнекілігін көрсету үшін ҚР жекелеген субъектілері бойынша бізді қызықтыратын статистикалық мәліметтерді қарауға жүгіну қажет деп санаймыз. Бұл Қазақстан Республикасының өңірлерінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық-құқықтық норманың тиімділігі мен пәрменділігін толық көлемде бағалауға мүмкіндік береді.

Келтірілген деректер бұрын жасалған қорытындының негізділігін куәландырады және криминалдық суицидтердің болуы мүмкін екендігін растауға мүмкіндік береді.

Қалыптасқан тәжірибені – тергеу және сотты бағалау кезінде белгілі бір құбылыстың нақты болуы (біздің жағдайда мұндай құбылыс өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу болып табылады) әрқашан өзінің ресми өмір сүруінен туындамайтынын және, әдетте, белгілі бір қоғамға тән әлеуметтік процестермен анықталатынын түсіну қажет. Өзіне-өзі қол жұмсаудың тіркелген жағдайларының саны осындай жоғары деңгейде болғанша, олардың кейбіреулерінің криминалдық компоненті туралы мәселе өзектілігін жоймайды.

2017 жылғы ҚР ҚК-нің өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық-құқықтық норманы кеңейту бөлігіндегі толықтырулары қазіргі уақытта құқық қолдану қызметінің айтарлықтай өзгеруіне ықпал ететін фактор болған жоқ. Қылмыстық заңға аралас қылмыстық-құқықтық нормалардың – ҚР ҚК 105-бабының енгізілуін назарға ала отырып, біз қылмыстың мұндай түрін ашуда елеулі өзгерістер, сондай-ақ тіркелген қылмыстар санының күрт артуы болған жоқ деген қорытындыға келеміз.

Біз зерттеп жатқан құбылыстың себептілігіне – өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы айта отырып, біз алдымен профессор М.Д. Шаргородскийдің пікірін айту маңызды деп санаймыз, ол қылмыстың себептері онсыз өмір сүре алмайтын жағдайлар екенін көрсетті. Бірақ

осы жағдайлардың әрқайсысын бағалауға сараланған түрде қарау керек, өйткені бір жағдайда қылмыстық мотивтерді құру мүмкіндігі пайда болады, ал екінші жағдайда бұл объективті шындыққа айналу мүмкіндігі пайда болады [2]. Осылайша, кейбір жағдайлар шарттар, ал басқалары себептер ретінде әрекет етеді:» Белгілі бір қылмыстың себептері, осылайша, субъектілерде оны жасауға мүдделер мен себептер тудыратын белсенді күштер болып табылады». Нәтижесінде, осындай көзқарасты ескере отырып, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудегі өзіне-өзі қол жұмсаудың себептері жағдайлардың «қолайлы» жиынтығымен өзін-өзі өлтіру туралы шешім қабылдауға ықпал ететін факторлардың пайда болуы екенін анықтаймыз. «Жағдайдың өзі өзіне-өзі қол жұмсаудың қауіпті сипатына ие бола алмайды. Оның өз-өзіне қол жұмсауы адамның оны қабылдауға және бағалауға дайын болуымен анықталады». Себебі өзін-өзі өлтіру қылмысының себептері-бұл, әдетте, жасалған өзін-өзі өлтірудің постфактумын анықтайтын жағдайлар болып табылады. Басқаша айтқанда, ниет (өзін – өзі өлтіруге қатысты) - бұл өз-өзіне қол жұмсауға ықпал ететін, түсінуге және шешім қабылдауға итермелейтін нәрсе, себептер өз кезегінде өз-өзіне қол жұмсаудың «құралы» болып табылады. Ниеттің пайда болуынан кейін өзін – өзі өлтіру әрдайым жүрмейді, мотивация өзгермелі, себеп қайтарылмайды.

Әдетте, авторлар өзін-өзі өлтірудің (қылмыстық емес) келесі себептерін анықтайды: отбасылық жанжалдар, кәсіби қызметті жүзеге асырумен байланысты қақтығыстар, материалдық әл-ауқаттың төмендеуі немесе жоғалуы (экономикалық себептер), адамның өзін қабылдамауы, физикалық әл-ауқаты, ауруын айтады. Біз бұл мәселеге медициналық әдебиеттерде және осы салада зерттеумен айналысатын әртүрлі ғылыми көздер мен жарияланымдарда жеткілікті көңіл бөлінетіндігіне байланысты өзін-өзі өлтірудің себептері ретінде жеке тұлғаның ауытқуларының болуы (нашақорлық, алкоголизм және т.б.) егжей-тегжейлі қарастырылмайды.

Сонымен қатар, әдебиетте өз-өзіне қол жұмсау мінез-құлқының жеке сипаттамаларының маркерлері бар: 1) мінез-құлық (қоғамнан алшақтату); 2) когнитивті (басқалардан туындайтын дұшпандық сезімі); 3) эмоционалды (теңгерімсіздік, қанағаттанбау); 4) коммуникативті.

Әлбетте, бұл екі құбылыстың арасында, яғни өз – өзіне қол жұмсау және өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуде ең тікелей өзара байланыс бар. Залал шеккен адамға физикалық немесе моральдық азап келтіру оған өз-өзіне қол жұмсау туралы тұрақты шешім қабылдауға себеп болады. Бұрын зерттеуде келтірілген сот практикасының мысалдарында өз-өзіне қол жұмсауға ынталандырудың пайда болуы жәбірленушіге бірнеше рет, жүйелі терістеріс әсерлерден кейін де, «қылмыскер-жәбірленуші» бір-бірімен әрекеттескеннен кейін де болуы мүмкін.

Е.К. Волконская өзін-өзі өлтірудің келесі себептерін анықтайды: медициналық (әртүрлі девиантты көріністер: алкоголизм, нашақорлық, психикалық аурулар және бұзылулар және т.б.), психологиялық (ұзақ психо-травматикалық жағдай, моральдық жарақаттар және т.б.), экономикалық (жұмыстың болмауы, материалдық проблемалардың болуы және т.б.), әлеуметтік (әлеуметтік сенімсіздік және т.б.), жеке (жеке қақтығыстар, оның ішінде отбасы ішіндегі және т.б.), тұрмыстық (тәртіпсіздік және т.б.), криминологиялық (жеке адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғу және т.б.), генетикалық (тұқым қуалаушылық). Мұндай жіктеу, біздің ойымызша, өте кең болып көрінеді [7]. Біріншіден, біз бұрын өз-өзіне қол жұмсаудың ниеттері мен себептері, кейбір ұқсастықтарға қарамастан, әртүрлі шығу тегі бар және әртүрлі кезеңдерде пайда болатындығын анықтадық. Ниет – бұл қоршаған шындықты субъективті-теріс қабылдау нәтижесінде пайда болатын ықтимал өзіне-өзі қол жұмсаудың ішкі психикалық жағдайы және ішкі жанжалды шешуде үмітсіздіктің пайда болуы. Сонымен қатар, мотивациялық сала ситуациялық сипатқа ие, яғни өзін – өзі өлтіру туралы шешім өзгермелі және өзгермелі болып табылады. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу

кезінде өзін-өзі өлтірудің себептері жәбірленушінің психоэмоционалды жағдайы болып табылады, ол қылмыскер жәбірленушіге жасаған теріс қасиеттердің заңсыз шабуылдары аясында пайда болды. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуде себептер өз-өзіне қол жұмсау немесе әрекет ету фактісі бойынша анықталады. ҚР ҚК 105-бабы бойынша сараланған қылмысты жасау нәтижесі жәбірленушінің өз бетінше өзін-өзі өлтіруге бағытталған іс-әрекеті болып табылатындығына байланысты, «қылмыскер-жәбірленуші» өзара іс-қимылының нәтижесін анықтаған себептер қылмыскерді қылмыстық жауаптылыққа тартуға ықпал етеді, ал жәбірленушіде туындаған ниеттер іске асырылмаған пиғылдың пайда болу фактісі бойынша қылмыстық іс қозғау үшін негіз болып табылмайды. Басқаша айтқанда, өзін-өзі өлтірудің алдын алу мақсатында ықтимал жәбірленушінің мотивациялық саласы медицина қызметкерлерінің, психиатр дәрігерлердің, психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің (мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілері, мұғалімдер және т.б.) және, мүмкін, құқық қорғау органдары мен прокуратура қызметкерлерінің құзыретіне жатады. Сонымен қатар, практикада білім беру ұйымының әлеуметтік қызметкерлері басқа адамдардың өзін-өзі өлтіруіне итермелеуге бағытталған оқушының мінез-құлқындағы девиантты ауытқуларды байқамаған тәртіптік жауапкершілікке тартылатын жағдайлар келтірілген [8].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, өзіне-өзі қол жұмсаудың бастапқы нүктесі ретінде әлеуетті өзін-өзі өлтірудің мотивациялық саласын зерттеу өзін-өзі өлтірудің негізгі себебін анықтауға ықпал етеді деген қорытындыға келеміз. Зерттеу аясында бізді, ең алдымен, ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыс жасалған адамның басшылыққа алатын ниеттері қызықтырады.

Қорытынды

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізген адамдарға қатысты шығарылған сот үкімдерін зерделеу бізге өзіне-өзі қол жұмсауға дейін жеткізудің

детерминанттарын бөлуге және оларды мынадай мән-жайлар (ең үлкеннен ең кішіге дейін) бойынша жіктеуге мүмкіндік берді:

1. Отбасылық-тұрмыстық жанжалдар. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің мұндай санаты ҚР ҚК 105-бабы бойынша сараланған қылмыс жасау кезінде жиі кездесетін нысан болып табылады. Қылмыстық істердің зерттелген материалдарының 72,4%-ында қолсұғушылық отбасы мүшесіне (жұбайына, балаларына, қорғаншылығына) қатысты жүзеге асырылды. Отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы зорлық-зомбылықпен, қауіп-қатермен және адамның қадір-қасиетін үнемі қорлаумен байланысты жанжалды жағдайлар бізге ең беймәлім болып көрінеді. Оларды орнатудағы қиындық отбасылық қатынастардың теріс дамуы басқаларға байқалмауы мүмкін. Сондай-ақ, біз жәбірленушілер «үйден ұрыс-керіс шығарғысы келмейтінін» және қылмыскерге материалдық немесе басқа да тәуелділікте болғандықтан, басқаларға жанжалды жағдай туралы хабарламағанын, ұят сезімін немесе жағдайды өзгерту мүмкіндігіне үміт артқанын, сол себепті құқық қорғау органдарына олардың зорлық-зомбылық әрекеттері туралы мәлімдемегенін анықтадық.

2. Отбасы мүшелерінің айналасындағы қоғаммен сыртқы байланыстары болмаған жағдайда, туыстық және достық қарым-қатынастарды сақтамағандықтан, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді анықтау өте қиын болды.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің көрсетілген себебі мынадай отбасылық байланыстарға қатысты қаралады: «күйеуі – әйелі», «ата-анасы (қамқоршылары) – балалары», «аға – сіңлілері».

3. Ата-ана міндеттерін (қасақана бұзу немесе жалтару) немесе балалардың қамқоршылық міндеттерін сақтамау. Осы детерминацияны біз ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыстың құрбандары азаматтардың аз қорғалған санаты ретінде жас балалар мен жасөспірімдер болуына байланысты жеке санатқа бөлеміз. Оларға қатысты туындаған зорлық-зомбылық пен қатыгездікті болдырмауға және алдын алуға нақты мүмкіндіктің болмауы, сондай-

ақ психиканың қалыптаспаған болуы, оның ерекшелігі депрессиялық, ауыр ортадан шығудың мүмкін еместігі өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуден болатын өлімнің жоғары пайызына ықпал етеді. Мәселен, отбасы ішінде жасалатын ҚР ҚК 105-бабы бойынша сараланған қылмыстық қол сұғушылықтан зардап шеккендердің 25%-ы кәмелетке толмаған (оның ішінде жас балалар) адамдар болып табылады. § 2.1 келтірілген мысалдардан мыналар анықталды: зорлық-зомбылыққа ұшыраған және адамның қадір-қасиетін үнемі қорлайтын балалар, әдетте, мұндай әсерлердің көріністерінен аулақ бола алмайды. Отбасының үлкен мүшелерінің (ата-аналардың, қамқоршылардың, үлкендердің) девиантты мінез-құлқы ажырамас бөлігі болып табылатын және зорлық-зомбылықпен байланысты отбасыларда тұрып, тәрбиеленіп жатқанда, балалар жанжалды жеңудің басқа жолын таппай, өзін-өзі өлтіреді немесе оны жасауға тырысады.

4. ҚР ҚК-нің 105-бабында көзделген қылмысты жасауға кінәлі зерделенген үкімдерге сәйкес ҚР ҚК-нің 140-бабы бойынша қылмыстық іс-әрекет жасау айыпталыады, соның салдарынан көрсетілген қылмыстар жиынтығы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Мәселен, 2015 жылғы 20 тамыздағы № 389719 қылмыстық іс бойынша жүргізілген тергеу шеңберінде жәбірленушінің анасына қатысты кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау бойынша қылмыстық іс материалдарын жеке өндіріске бөлу туралы қаулы шығарылды (ҚР ҚК 140-бабы).

Кәсіби (қызметтік) қызметті жүзеге асыруға, сондай-ақ әскери қызметті өткеруге байланысты себептер.

Әскери қызметшілер арасында өзін-өзі өлтіруге жеткізу эпизодтарына бөлек тоқталу керек. 2013-2017 жылдар кезеңінде (қоса алғанда) әскери қызметшілерге қатысты жасалған ҚР ҚК 105-бабы бойынша 54 қылмыс тіркелді (2013 жылы – 10; 2014 жылы – 14; 2015 жылы – 13; 2016 жылы – 7 қылмыс; 2017 жылы – 10 қылмыс; 2018 жылғы мәліметтер жоқ). Оның ішінде Бас әскери прокуратура айыптау қорытындысымен сотқа тек 4 қылмыстық істі жолдады.

Қандай да бір ерекше белгілері бойынша біріктірілген әлеуметтік топтарға (әскери қызметшілер, медицина қызметкерлері, атқарушы билік органдарының қызметкерлері, білім алушылар) тұйық жүйелердің ерекшеліктері тән. Мұндай ерекшеліктер корпоративтік этика, бағынуды қатаң сақтау болуы мүмкін. Бұл санатқа біз жалақы төлемеу, басшының қол астындағылардың адамдық қадір-қасиетін қорлау, лауазымдық тәуелділік сияқты детерминанттарды жатқызамыз.

5. Бас бостандығынан айыру орындарында ұстау. Бас бостандығынан айыру орындарында өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді белгілеу дәлелді базаны жинау бойынша айтарлықтай күрделі процесс болып табылады. Бұл мынадай факторларға байланысты: түрме субмәдениеті сотталған адамдарға айтарлықтай әсер етеді, бұл осы ортадағы қылмыстың жалпы кідірісіне, оның ішінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге ықпал етеді; пенитенциарлық жүйе мекемелерінде ұсталатын адамдар суицидтік тәуекелдің жоғары тобына жатқызылады; 19%-37% жағдайда сотталғандар өзіне-өзі зиян келтіруді суицидтік емес сипатта жасайды, оны көрсету-бопсалау суицидіне жатқызу керек.

Профессор П.Б. Зотов өз жұмысында атап өткендей, өзіне-өзі қол жұмсаудың қауіп факторлары: жас, агрессияға бейімділік, төзімсіз әлеуметтік депрессия және нәтижесінде депрессиялық жағдайдың пайда болуы, теріс пайдалану және психоактивті заттарға тәуелділік, психикалық бұзылулар, гомосексуалдық қатынастарға мәжбүрлеу, басқа тұтқындардың қорлауы болып табылады. Өзіне-өзі қол жұмсаған сотталғандардың 34%-ы осындай қорлауға ұшырайды.

Басқа сотталғандар, сондай-ақ пенитенциарлық мекеме қызметкерлері тарапынан, сотталғандар тарапынан қатыгездікпен, қауіп-қатермен және адамдық қадір-қасиетін қорлаумен ұштасқан қамаудағыларға зорлық-зомбылық әсерін көрсетуді ҚР ҚК 105-бабы бойынша саралау қажет. Алайда, мұндай істер бойынша сот-тергеу практикасы мүлдем жоқ, және профессор П.Б. Зотовтың

айтуынша, криминалды негіз жасалған өз-өзіне қол жұмсауда өте сирек кездеседі.

6. Интернет-ресурстар мен телекоммуникациялық құралдарды ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыстың құрбанына теріс әсер етуге ықпал ететін детерминант ретінде пайдалану.

Қазіргі уақытта ақпараттық және коммуникациялық технологиялар ақпараттың тез және сапалы берілуіне, сондай-ақ оның сенімді және ұзақ сақталуына ықпал ететіні белгілі, осыған байланысты айтарлықтай қашықтыққа және әртүрлі этникалық, діни және басқа топтарға жататынына қарамастан адамдар арасындағы белсенді және нәтижелі өзара іс-қимыл болуы мүмкін. Біздің жағдайда, ғаламдық желі және телекоммуникациялық құралдар өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге ықпал етеді, бұл қылмыстың құрбаны туралы жеке ақпаратты таратуды және көрсетуді жеңілдетеді.

Детерминанттардың бұл тобына интернет-қауымдастықтардың («өлім топтары») қызметімен байланысты травматикалық әсер кіруі керек. «Өлім топтарының» өлімге қол жеткізу үшін жас ұрпақты бәсекеге қабілеттілікке ынталандыруға және ынталандыруға бағытталған қызметі ҚР Қылмыстық заңына жаңа қылмыстық-құқықтық нормаларды енгізу (ҚР ҚК 1051, 1052-баптары) бөлігінде толықтырулар енгізуге және орнатуға және көрсетілген құрамда өзін-өзі өлтіруге жеткізгені және саралау белгілерін бөлгені

үшін санкцияларды қатаңдатуға себеп болды.

7. Ситуациялық (аяқ астылық) детерминанттар.

Ситуациялық себептер бойынша біз ұзақ (ұзаққа созылған) сипатта болмаған, бірақ қылмыскердің жәбірленушіге тигізетін зорлық-зомбылық, психоэмоционалды және физикалық әсердің ниеттерінен туындаған және өз-өзіне қол жұмсау кезінде өздігінен, ойланбастан жүзеге асырылған жағдайларды түсінеміз. Аталған детерминанттарға сот - тергеу тәжірибесінің мысалдарын ескере отырып, спирттік ішімдіктерді ішу (маскүнемдік, алкоголизм), өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізген қылмыскердің де, аталған қылмыстың құрбанының да аффективтік жағдайын жатқызуға болады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу жасырын қылмыс болды және болып қала береді деген қорытындыға келеміз. Бұдан басқа, ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыстың ашылуының төмендігі қылмыстың осы түрін саралаудың күрделілігіне, жәбірленушінің өзін-өзі өлтіруі кезінде (куәгерлер/көзімен көрген адамдар болмаған кезде) криминалдық құрамдауышты белгілеудегі қиындықтарға, қылмыскердің кінәсін дәлелдеу кезіндегі қиындықтарға байланысты. Бұл тергеу барысында айыптау үкімдері шығарылған қылмыстық істердің салыстырмалы түрде төмен санын анықтайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шестаков, Д. А. Семейная криминология: Криминофамилистика. 2-е изд. / Д. А. Шестаков. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 389 с.
2. Шаргородский, М. Д. Избранные труды / сост. и предисловие докт. юрид. наук, проф. Б. В. Волженкина. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 657 с.
3. Гилинский, Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / Я. И. Гилинский. СПб.: Юридический центр Пресс, 2009. – 504 с.
4. Статистика суицида 2021 по странам // http://jurist-161.ru/test_category/kazakhstan-suicides-rating-stran (қаралған күні: 11.05.2022)
5. Шклярук, М.С., Скугаревский, Д.С. Криминальная статистика –через открытость к управлению / М.С. Шклярук, Д.С. Скугаревский, И.В. Бегтин, И.С. Скифский. СПб: ИПП ЕУ СПб, 2015. – 24 с.
6. Казахстан суицид рейтинг стран 2021 // http://jurist-161.ru/test_category/kazakhstan-suicides-rating-stran (қаралған күні: 11.05.2022).

7. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті жарғы, 2015. – 1120 с.

8. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (02.07.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // adilet.zan.kz (қаралған күні: 11.05.2022)

М.К. Рақымбаева

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Современные реалии, динамика, причины и условия деяний, направленных на доведение до самоубийства

Аннотация. Своеобразную форму «болезненного» состояния общества, в связи с чем самым надежным и эффективным способом борьбы с ней выступают её предупреждение и профилактика, представляет собой преступность. Результативность применения уголовно-правовых норм, то есть их качественное и своевременное применение в борьбе с разнообразными видами преступлений способствует как обеспечению результативности в раскрытии и расследовании преступлений (в нашем случае при совершении доведения до самоубийства), так и решительному ее предупреждению. Таким образом, в рамках защиты и обеспечения гарантированных государством прав, в контексте проводимого исследования таким правом выступает право на жизнь, а также эффективное регулирование общественных отношений путем совершенствования теории и практики применения уголовно-правовых норм.

Таким образом, определяется одна из актуальных и значимых сфер деятельности государства, должное исполнение которой способствует снижению уровня преступных посягательств и стабилизации политической, экономической, культурно-нравственной жизни общества в целом, а также каждого отдельного субъекта правоотношений.

Ключевые слова: доведение до самоубийства, причины суицида, пособничество в самоубийстве, пропаганда самоубийства, предупреждение преступления, динамика.

М.К. Rakymbaeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Modern realities, dynamics, causes and conditions of acts aimed at driving to suicide

Abstract. A peculiar form of the 'painful' state of society, in connection with which, the most reliable and effective way to combat it is its prevention and prevention is crime. The effectiveness of the application of criminal law norms, that is, their high-quality and timely application in the fight against various types of crimes contributes both to ensuring effectiveness in the detection and investigation of crimes (in our case, when committing suicide) and to its decisive prevention. Thus, within the framework of the protection and provision of rights guaranteed by the state, in the context of the ongoing research, such a right is the right to life, as well as the effective regulation of public relations by improving the theory and practice of the application of criminal law norms.

Thus, one of the relevant and significant spheres of state activity is determined, the proper execution of which contributes to reducing the level of criminal encroachments and stabilizing the political, economic, cultural and moral life of society as a whole, as well as each individual subject of legal relations.

Keywords: incitement to suicide, causes of suicide, complicity in suicide, suicide propaganda, crime prevention, dynamics.

References

1. Shestakov, D. A. Semejnaya kriminologija: Kriminofamilistika. 2-e izd. / D. A. Shestakov. SPb.: Yuridicheskij centr Press, 2003. – 389 s.

2. Shargorodskij, M. D. Izbrannye trudy / sost. i predislovie dokt. jurid. nauk, prof. B. V. Volzhenkina. SPb.: Yuridicheskij centr Press, 2004. – 657 s.

3. Gilinskij, YA. I. Kriminologiya: teoriya, istoriya, empiricheskaya baza, social'nyj kontrol' / YA. I. Gilinskij. SPb.: Yuridicheskij centr Press, 2009. – 504 c.
4. Statistika suicida 2021 po stranam // http://jurist-161.ru/test_category / kazakhstan-suitsid-rejting-stran (accessed: 11.05.2022).
5. Shklyaruk, M. S., Skugarevskij, D. S. Kriminal'naya statistika –cherez otkrytosť k upravlyaemosti / M. S. SHklyaruk, D. S. Skugarevskij, I. V. Begtin, I. S. Skifskij. SPb: IPP EU SPb, 2015. – 24 s.
6. Kazakhstan suicid rejting stran 2021 // http://jurist-161.ru/test_category / kazakhstan-suitsid-rejting-stran (accessed: 11.05.2022).
7. Borchashvili I.SH. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazakhstan. Osobennaya chast' (tom 2). – Almaty: ZHeti zharry, 2015. – 1120 s.
8. Qazaqstan Respublikasynyn 2014 zhylgy 3 shildedegi № 226-V Qylmystyq kodeksi (02.07.2021 zh. zhagdai bojnsha ozgeristermen zhane tolyktyrularmen) // adilet.zan.kz (accessed: 11.05.2022).

Автор туралы мәлімет:

Рақымбаева М.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, А. Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

Rakymbaeva M.K. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A. Yanushkevich Str., Astana, Kazakhstan.